

НАТАЛІЯ СЬОМАК

Тема бакалаврської: Тема гендерного насильства у творчості Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Левченко Г.Д.

Тема гендерного насильства у поетичній творчості

Т. Г. Шевченка

У світовій ліриці небагато є рівних Т. Шевченку митців, які б з такими любов'ю і сумом оспівували жінку-матір, сестру, кохану, дружину. Для Кобзаря жіноча доля була згустком особистого болю, що запікся в серці. В поезії Т. Шевченка звучить протест проти безправ'я жінки, проти наруги над нею. Семантика образу жінки в творчості Т. Шевченка багата й різноманітна, але завжди пов'язана з долею України, завжди формується на межі божественного й кривдного, або ж – сатанинського. У своїй поезії Тарас Шевченко викриває соціальні причини безправ'я жінок, показує, як кріпосницький лад з його фактичним рабством призводить до наруги над людською гідністю, над жіночністю і материнством. Т. Шевченко – гнівний борець проти соціальної несправедливості, а жіночі понівечені долі – яскраві підстави для тієї боротьби. З перших сторінок «Кобзаря» читач поринає у безмежний дивосвіт Шевченкових образів, але найбільше хвилюють долі знедолених дівчат – Причинної, Катерини, Тополі, наймички Ганни, Мар'яни-черниці.

Над дослідженням творчості Т. Шевченка працювало багато літературознавців: В. Красицька, Т. Бовсунівська, Є. Колесникова, О. Мамедова, І. Петровська, Ю. Івакін, В. Пахаренко та інші. Але тема насильства над жінкою у поетичній творчості Т. Шевченка мало розглядалася дослідниками, хоч представлена в багатьох його творах. Тому спеціальне дослідження цієї теми є актуальним. У ряді статей насильство над жінкою трактується символічно. У статтях В. Красицької «Жіноча доля в творчості Кобзаря», І. Петровської «Образ матері-покритки в поемах Тараса Шевченка», Т. Бовсунівської «Художня концепція жінки у творчості Тараса Шевченка» насильство над жінкою розглядається як знущання над Україною. У статті О. Мамедової «Інтерпретація балади Т. Г. Шевченка «Причинна» з позицій естетики романтизму» проблема героїні постає через призму романтичного конфлікту особистості й суспільства.

Коло сюжетів, у які Т. Шевченко вводить жіночі образи, типологічно досить обмежене. На наш погляд, у творчості поета можна умовно виділити ряд сюжетно-тематичних схем, у яких фігурують жіночі образи:

- тема зведення селянської дівчини («Причинна», «Катерина», «Наймичка», «Утоплена»);
- нещастя дівчини-сироти («Думка», «Марина», «Якби мені черевики», «Утоплена»);
- гармонійна краса жінка-матері («Слепая», «Сова», «Відьма», «Княгиня»);
- образ Божої Матері як втілення вищої справедливості («Марія», «Неофіти»).

Слово мати у Т. Шевченка має триєдиний вимір: це і рідна нянька, і рідна земля, Україна, і Божя Мати як символ вищої справедливості [3; с.10].

Героїні ранніх романтичних творів Т. Шевченка – жінки нещасливої долі: Катерина, Оксана, Марина, Ганна. Жінка, а надто жінка-мати, для Т. Шевченка була уособленням духовної краси, живим символом України:

Т. Шевченко мислить традиційно патріархально. Жінка у нього – це насамперед мати, яка займається лише домом та дітьми, часто слабохарактерна, беззахисна людина, яка нічого не варта у суспільстві. Чоловік (пан) вирішує долю жінки, визначає її обов'язки. Припиняючи жінку, він проявляє себе, показує свою силу, владу, свою вищість над нею. «Жінка в патріархальному суспільстві позбавлена екзистенційної повноти і свободи вибору, їй відмовлено навіть у прагненні до трансцендентного, бо це б утверджувало її суверенність поряд з іншою статтю. Жінка завжди означувалась через чоловіка, у зв'язку з його ціннісною ієрархією. Жінку характеризує те, що відрізняє її од чоловіка, але не навпаки: він – головний, вона – другорядна. Він – Суб'єкт, він – Абсолют. Вона – Інша. Драма жінки саме в цьому конфлікті між настійним прагненням будь-якого суб'єкта утвердити свою самодостатність і її становищем, яке перетворює її в підлеглий об'єкт. Щоб чоловік здійснився, він мусив спершу скинути жінку з п'єдесталу [5; с. 9].

Історично так склалося, що жінці було відведено роль вторинної, позбавлено можливості зреалізувати свої здібності, обдарування у діяльності, спрямованій на вдосконалення себе і світу навколо себе. Таке бачення жінки і в Т. Шевченка. Вона або лише панова забаганка (Катерина, Ганна, Лілея, Русалка, «Княгиня»), або мати, розлучена з дітьми («Відьма», «Слепая», «Марина»), або жертва панських і батькових зазіхань («Княжна», «Відьма», «Слепая»), або нещаслива в коханні («Причинна», «Титарівна»).

Образи нещасливих жінок часто уособлюють саму Україну – ошукану, обдурену загарбниками та власними дітьми, які «гірше ляха її розпинають». Один з перших жіночих образів у Т. Шевченка – це Катерина з однойменної поеми. Її прообразом була його кохана Оксана

Коваленко, з якою доля так і не звела Тараса. Тема «Катерини» – сумна історія кохання дівчини з народу, одуреної легковажним москалем. Нерідко молода дівчина, котра «спіткнулася», ставала зганьбленою. «Не жіноча неповноцінність причина історичної нікчемності жінки: сама ця історична нікчемність приречла її на неповноцінність» [5; с. 1 37]. Тогочасний суспільний лад і був причиною поневіряння жінки, знущання над нею. До жінки ставилися, як до об'єкта чоловікових бажань.

Оскільки імперіалізм посягає на національну мужність, позбавляючи свідомості національний жіночий світ, то Т. Шевченко символічно моделює опозицію «москаль – покритка», виявляючи сплюндроване в імперській структурі українське материнство. На думку Ніли Зборовської, наскрізним мотивом творчості Т. Шевченка є мотив кари за несвідоме кохання: карасться українська дівчина – жертва несвідомого бажання [2; с.92].

Отже, Катерина має виразні характеристики національного стереотипу покритки. Вона – страдниця, не здатна сформулювати закони істинної правди, яка, переживши трагедію, виявляє здатність на страшні, сатанинські, вчинки, і її доля, можливо, символізує безвихідь України. Те, що образ Катерини у свідомості поета відразу з'єднувався з образом України, у довгому діалозі з якою поет перебував протягом життя, примусило його шукати спасіння для сплюндрованої землі-жінки, і образ цей починає подорожувати у творчій уяві Т. Шевченка, утворивши специфічний архетип, який і далі мандруватиме в українській літературі й після смерті автора [1; с. 2].

Якщо героїнь Т. Шевченка поставити на три сходинки за пошуками виходу з цієї ситуації, то Катерина зупинилася на першій сходинці. Найтяжчий її переступ у тому, що вона наклала на себе руки і відступила перед злом, та мимоволі продовжила його, прирікаючи на смерть сина. Але поет створює також образи героїнь, які, долаючи пекельні муки, підіймаються на вищий щабель. Це, наприклад, наймичка Ганна. Вона підкорилася Божій волі і спокутувала свій гріх, зробивши все для синового щастя.

Важкі переживання матері, яка змушена навіть перед сином критися, не виказуючи того, що вона його мати, становлять поетичну основу поеми. Ганна – покритка, але вона залишається жити заради свого сина. Її материнська любов така могутня, що здатна принести власне життя в жертву задля щастя сина. Життя Ганни – материнський подвиг. Вона відмовляється навіть бути весільною матір'ю у свого сина і лише перед смертю розкриває йому правду. Яким страшним вироком тим обставинам, що приречли матір на пекельні муки, позбавивши її священних природних прав, звучать слова:

Прости мене. Я караюсь
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати.
Та й замовкла [7; с. 118].

Героїня твору має ознаки сакрального спокутування гріха, є носієм християнського всепрощення. Національна реальність та християнська мораль органічно поєднані у цьому творі. Ганна – не просто покритка, вона носій високого світовідчуття, яке межує із сакральними таємницями, вона винайшла спосіб перебороти злу долю шляхом молитви та свідомого самозбереження.

Т.Г. Шевченко прагне створити художню версію праведного життя в «лукавому світі», отже, постійно пристосовує облюбовані образи жінок до різних ситуацій, побутових колізій тощо. Автор прагне створити образ покритки за аналогією до Богоматері, дедалі виразніше проступають сакральні ознаки в його образах покриток [1; с. 4].

Марина – ще один із образів жінок-страдниць у Шевченка. До героїні Марини з однойменного твору автор ставиться з глибоким співчуттям, як і до її знедоленої матері. Марину пан розлучив з коханим і забрав у свої палати, де на неї чекала доля її попередниць. Мати Марини днями і ночами просиджує перед вікнами поміщицького будинку, не в змозі визволити доньку з пазурів ласого пана. Для Шевченка немає на землі нічого святішого від матері з немовлям на руках, він глибоко страждає за всіх своїх «покриток», зведених, збезчещених дівчат. Недаремно поема «Марина» починається словами:

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу [7; с. 169].

Своєю поведінкою і думками Марина далеко відійшла від жіночно-лагідної Катерини. В поемі «Марина» викривальні тенденції поета незрівнянно сильніші і гостріші. Закріпачена жінка у Т. Шевченка хоч і знаходить застосування своїм силам, але не годна розірвати пута; визволившись, опиняється над розбитим коритом.

Доля покритки в творчості Т. Шевченка набуває розвитку, осмислюючись як форма спадку. Діти покритки дістають у спадок долю покритки незалежно від їх особистісних духовно-моральних рис. У творах Т. Шевченка саме дітям випадає спокутувати гріхи матері – а це вже відголосок християнського розуміння гріхопадіння та відшкодування гріха. Мотив спокути гріха матері-покритки є в поемі «Відьма». З кожним наступним твором Т. Шевченка сакральна

семантика теми покритки стає виразнішою, вона не просто супроводить героїню, а вицленовується в особну метатему його творчості. Початок подібного відокремлення можна пов'язати саме з поемою «Відьма», в якій героїня не тільки прощає панові свою поруйновану долю й занапащену Наталчину, але – «А як умер, то за його Богу помолилась. І жила собі святою». Повна деміфологізація покритки Відьми здійснена в творі за рахунок збільшення сакральної змістовності образу: вона проходить шлях від грішниці до святої, навчається по-християнськи прощати ворогам і молитися за них [1; с.4].

У поемі «Відьма» («Осика») змальовано знову ж таки жінку-покритку, яку занапастив і кинув пан. Але цю тему зображено в іншому аспекті, порівняно з поемами «Катерина» та «Наймичка». Головна героїня, «немов п'яна», співаючи пісню, йде до циганського табору. Жінка перебуває в тяжкому психологічному стані, вона схожа на божевільну. На відміну від Катерини Відьма ненавидить свого спокусника, називає його Люципером, через нього вона згубила свою долю і долю дітей-близнят. Але вона отримала прощення за свій гріх від батька. Через людський осуд жінка мало не втопилася, стримали її діти. Покритка почувала себе винною, тому лише ввечері, щоб ніхто не побачив її ганьби, входила в село, крадучись до хати. Жінка відчуває себе гріховною, винною у смерті батька.

Марія, героїня однойменної поеми, знаходиться на найближчому до Всевишнього щаблі. Плід її гріха приніс спасіння людям. Після розп'яття її Сина Пречиста Діва знайшла духовні сили надихнути «своїм святим огненным словом» апостолів, що виявилися «нетвердими й душеубогими». Ця слабка, змучена жінка єдина в найтяжчу хвилину не втратила віру, підхопила добро, не дала його зупинити – уможливила майбутній порятунок людства, яке вбило її дитину. Покритка стала Покровою – заступницею і надією стражденного світу. Коли Катерина, розчавлена злом, зрікається будучини, Ганна всупереч болю приймає майбутнє і заради нього виховує сина, то Марія не тільки спасає, виховує Спасителя, а й підхоплює Синову справу після Його загибелі [4; с. 61]. Тому закономірно, що ідеалом людини у «Кобзарі» виступає саме Марія:

О світе наш незаходимий!

О Ти, пречистая в женах!

Благоуханный сельний крине! [7; с. 240].

Незгідно з євангельською традицією подає Шевченко також ту подробицю, що коли Ісус у доріжках літає між народ навчати, Марія пішла також за ним, лишивши вдома старого Йосипа. Поет малює ідилічну сцену, як Ісус сидить на Єлеоні та глядить на Єрусалим, а мати тихо плаче, дивлячись на нього, а потім іде у яр, принесе води, напоїть його та отрясе порошок із його хітона [6; с. 156]. Марія іде за Сином, щоб допомагати йому проповідувати, щоб нести істину до людей разом з Ісусом. Автор показує, як беззахисна жінка захистила від погибелі самою тільки любов'ю, виплекала – і відпустила Його, єдине дитя своє, на хресну муку заради людей, – грішних, темних і озлоблених. Вивершення сакральної концепції жінки в творчості Т. Шевченка відбувається саме в цій поемі. Т. Шевченко, описуючи події життя Марії, виходить насамперед з гностичної версії, за якою Ісус-логос прийшов до неї у вигляді архангела Гавриїла. Т. Шевченко, з одного боку, визнає існування Марії та Христа в людському тілі, а з іншого – тілесність їхнього перебування на землі подає, використовуючи язичницьку символіку. Марія Т. Шевченка, на думку Бовсунівської, «сподоблена й семантикою загальнонародського прочитання, наприклад, асоціативно наближається до образу Майї, матері Будди, яка, гуляючи в священному гаю, також породила боголюдину й провісника божого одкровення» [6; с. 156]. Тілесно-зображальна рельєфність образу Марії в поемі Т. Шевченка ґрунтується на етнографічній реальності України, що створює ефект конкретності національного Бога, ефект Богоприсутності. Марія межує із сакральними таємницями, вона винайшла піднесення людини. Сакралізація покритки в творчості Т. Шевченка поступово приводить його до біблійних паралелей, які врешті-решт, становлять метатезу його поетичного мислення, в них виражається сутнісне, побачене поетом.

Жінка у Шевченковій творчості постає берегинею національних сакральних скарбів. Це був новий мистецький погляд на жінку, чого не існувало до нього ані в художній, ані в суспільно-громадянській традиції. За Шевченковою версією, Марія порятувала християнство від загибелі, коли учні Христа зреклися його вчення, вона єдина стає опорою й надихає їх мандрувати світом та нести слово Боже: «Своїм святим огненным словом! /Ти дух святий свій пронесла /В їх душі вбогії» [6; с.247].

У часи Кобзаря без молитви і благословення нічого в українській громаді та родині не відбувалося. Людина в Т. Шевченка – це передусім «образ Божий». Мати і Бог у нього поряд:

Мамо моя! Доле моя!

Боже милый, Боже! [7; с.26]

Герой «Неофітів» звертається до Богородиці, як до рідної матері, за силою і натхненням, просить захистити в неволі:

Благословенна в жонах,

Святая, праведная Мати,

Святого сина на землі!

Не дай в неволі пропадати... [7; с.216]

Значення ікони Пресвятої Богородиці для української народу, особливо серед запорозьких лицарів, прекрасно показано у вірші «Іржавець»:

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матер Божу,
А більш нічого не взяли... [7; с. 150]

Для козаків ікона виступає заступницею: «У наметі поставили Образ Пресвятої і крадькома молилася...» [7; с. 150].

Кобзар показує велику віру запорожців у заступництво Богородиці, а також у те, що ця віра не залишиться без відповіді:

Мордувались сіромахи,
Плакали, – і з ними
Заплакала Матер Божа
Сльозами святими,
Заплакала милосердна... [7; с.150]

Однак у поета Богородиця – це не лише ікона. Образ живої людини, ідеал жінки й матері створив він у поемі «Марія», що має такий заспів, як і молитва-звернення в «Неофітах»: «Все упованіє на тебе, мій пресвітлий раю...» [7; с. 218]. Постать Богородиці в поемі Шевченка є новою і більш значимою. Він наділяє свою Марію відповідальністю за виховання Ісуса Христа – миротворця й захисника людей.

Проте попри окреслену образну еволюцію, Шевченкові жіночі образи є ледь-ледь оживленими, запозиченими із фольклору, усної народної творчості. Саме з народних пісень, балад, билин перед нами постають образи дівчат-покриток, жінок, що важко працюють, жінок-матерів, синів яких забрали в рекрути, хати-пустки, розриті могили. Для нього кожна жінка – «інша», позбавлена свободи вибору, завжди нещасна і пригноблена.

Жінка у Т. Шевченка страждає насамперед через свою немічність, безпорадність, жіночу меншовартість. Усі героїні Т. Шевченка мають нещасливу долю через важкі обставини, котрі найчастіше набувають у його текстах форм гендерного чи соціального насилля. Частина з них намагається протистояти своїм бідам (Ганна, Сліпа, Лукія, Марія), а решті не вистачає сили волі для відстоювання своїх, як особистих, так і соціальних інтересів (Катерина, Причинна, Мар'яна).

Література:

1. Бовсунівська Т. Художня концепція жінки у творчості Тараса Шевченка / Т. Бовсунівська // Дивослово. – 1999. – № 11. – С. 2 – 6.
2. Зборовська Н. Код української літератури / Ніла Зборовська. – К.: «Академвидав», 2006. – 504 с.
3. Колесникова Є. Слово «мати» в поезії Кобзаря / Є. Колесникова // Дивослово. – 1995. – № 5-6. – С. 9-11.
4. Пахаренко В. Тарас Шевченко (1814-1861). Сторінки нового підручника з української літератури / Василь Пахаренко // Українська мова та література. – 2004. – № 1. – С. 3 – 80.
5. Сімона де Бовуар. Друга стаття / Сімона де Бовуар. – К.: вид. «Основи», 1994. – Т. – 1. – 400 с.
6. Франко І. Шевченкознавчі студії / І. Франко. – Львів: Світ, 2005. – 472 с.
7. Шевченко Т. Усі твори в одному томі / Т. Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 824 с.